

Tört. V. 1.

Lk. 9.680 Ft.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a 16. században

Knapp Éva: Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században

Tóth István György: Írás, olvasás, könyv a paraszti műveltségben a 17–18. században

Zachar József: A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei (1683–1792)

Varga J. János: „Ungarisches Kriegs-Theatrum”. Szerbia és a Temesi Bánság 1716–1718

Ifj. Barta János: Illúziók és realitás a magyar jakobinusok mozgalmában

SZÍNES TÉRKÉPMELLÉKLETTEL

The Ottoman drive to the West in the 1540's meant a constant threat for Vienna. Spies could easily mingle with the merchants and cattlemen coming from the occupied Hungarian and Southern Slav territories. So the Court and the Lower Austrian administration ordered all aliens, especially the merchants, to be watched intensively, and they were also restricted in their movement. However, the economic interests of Vienna did not allow the centre of commerce to be shifted to the eastern part of Austria or to Hungary and the Turkish subjects to be expelled altogether. In 1544, the continuous state of war finally made the ruler draw a list of goods not to be exported to the Ottoman territories. The ban on weapons and utensils that could be used as such (knives, sickles, etc.) was enacted also by the Hungarian Diet, but the bill could practically not be enforced.

The citizens of Royal Hungary made a great use of their free movement in Vienna as subjects of the Habsburg king, and of their connections with the occupied territories, and became important factors in commercial life. Such a man was Thököly Sebestyén, the ancestor of the famous Thököly dynasty, who moved from around Gyula and Debrecen to Nagyszombat as a cattle merchant. As a big merchant, Thököly transferred goods from Vienna via Komárom and Buda (Vác) by ships on the Danube, and from there to Debrecen overland, by carts. On the way back, his men drove cattle to Austria. He stood in connection with several merchants from Vienna and Nuremberg, while his subcontractors were inhabitants of Debrecen, Szatmár and Mezőtúr in Easter Hungary. In 1572, he was ennobled by the king, and his wealth grew rapidly. He entertained good relations also with the circles of the Pasha of Buda, for which he became suspicious as a spy in the eyes of Vienna. In 1575, he was arrested for a short while and interrogated. Thököly drew the lessons and transformed his commercial activities. In 1575, he wished to buy the Vöröskő estate of the Fuggers, abandoned all direct relations with the occupied territories and Transylvania, and commissioned an agent with full powers in Debrecen to act on his behalf there. Retaining his connections in Vienna and Nuremberg, he dealt mostly with providing the soldiers of the border regions of Hungary with wine and cereals, and with lending money for their pay. For his activity he was made a baron in 1593, so his family rose to the ranks of the Hungarian aristocracy.

Knapp Éva

VALLÁSOS TÁRSULATOK, REKATOLIZÁCIÓ ÉS TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS KASSÁN A 17-18. SZÁZADBAN

A 17-18. századi magyar történelem egyik izgalmas fejezete a protestáns-katolikus átmenet, azaz a rekatolizáció folyamata. A témának óriási szakirodalma van, a megállapítások és következtetések érvényét azonban gyakran felekezeti, ideológiai elfogultságok korlátozzák. Részben ez az oka annak, hogy nem ismerjük eléggé a rekatolizáció belső, lokális és regionális történetét. Keveset tudunk arról, hogy adott környezetben milyen társadalmi, kulturális, politikai és más feltételek között, milyen eszközök alkalmazásával ment végbe a rekatolizáció, s milyen volt a felekezetváltás és a társadalmi átalakulás kapcsolata.¹

Közismert, hogy a rekatolizációs folyamatban meghatározó szerepet játszottak a jezsuiták. Korábbi kutatások jelezték azt is, hogy a 17-18. századi felekezeti viszonyok alakulásában nem lebecsülhető szerepe volt a laikus vallási szervezeteknek, más néven társulatoknak. A továbbiakban egyetlen település, Kassa város társulati életét, ezen belül a jezsuiták által létrehozott kongregációkat vizsgálva keresünk választ a fenti kérdésekre.

Társadalmi és felekezeti viszonyok

Kassa lakossága a 16. század végétől a 18. század végéig terjedő időszakban nagyjából megnégyszereződött: kb. 1500-ról kb. 6200-ra emelkedett.² A város eredetileg túlnyomórészt német lakosságát már a 16. századtól növelni kezdte a török elől elmenekült erdélyi és alföldi magyar lakosság.³ 1650-ben a város lakóinak már közel 80%-a magyar, 13%-a német és 3%-a szlovák volt.⁴ Az 1670-es évektől tovább növelte a lakosságot az 1200-2000 fő közötti királyi helyőrség jelenléte. A városi polgárság zömét a 17. század közepéig a kereskedők, iparosok tették ki. Ehhez kapcsolódott egy viszonylag jelentős számú, egyházi személyekből, tanítókból, orvosokból, patikusokból álló értelmiségi réteg, továbbá a nemesiség, amely része volt ugyan a városi közösségnek, de nem olvadt egybe a polgársággal.⁵ Mindezeketől elkülönült a külvárosok szegényebb, a város által korlátozott mértékben iparúzó, kereskedő lakossága, továbbá az alkalmazotti réteg. A város

több környékbeli falunak hűbérura volt, s szoros gazdasági egységet alkotott azokkal.⁶ A 17. század közepétől lassan, majd az 1670-es évektől fokozott mértékben megváltozott a különböző társadalmi csoportok aránya a betelepedett politikizáló, vállalkozó nemesek, a királyi hadsereg tisztjei, az egri káptalan papjai és főpapjai, valamint a szépesi kamara és a királyi biztosságok tisztviselői révén. Nőtt a polgárjoggal nem rendelkező, vidékről beköltözöttek, valamint az elszegényedett polgárok száma is.⁷

A társadalmi átrétegződéssel párhuzamosan átalakultak a felekezeti arányok is. A csaknem teljesen evangélikus őslakossággal szemben a betelepülők többsége katolikus volt. A 17. század első felében az evangélikus városi tanács több tiltó, vagy elutasító rendeletet hozott a katolikusok és a reformátusok vallásos szokásaival, istentiszteletével kapcsolatban. 1637-ben megtiltotta a 16. század közepétől állandósult, éles hangú hitvitákat.⁸ Alapvető változást jelentett a felekezetek közti viszony alakulásában, hogy az 1646–1647. évi pozsonyi országgyűlés III. Ferdinánd által 1647. július 18-án jóváhagyott 18. és 19. törvénycikke szabad vallásgyakorlatot biztosított a kassai katolikusok és reformátusok számára.⁹ A magisztrátus eleinte ellenállt a törvény végrehajtásának, az 1670-es évektől azonban I. Lipót beleszólt a városi önkormányzat ügyeibe. 1673-ban királyi rendeletre a katolikus híron kívül öt katolikus szenátort választottak, s a 17. század végére a városi tanácsban többségre kerültek a katolikusok.¹⁰ S bár a polgárság magja továbbra is nagyobb részt lutheránus, kisebb részt kálvinista maradt, a 18. század közepén a városi tanács már teljesen katolikus tagokból állt.¹¹

A város és környéke rekatolizációjában kezdettől fogva fontos szerepet játszottak a jezsuiták. Antonio Possevino, XIII. Gergely pápa jezsuita diplomatája 1583-ban négy hónapot Kassán töltött, melyről írásos jelentést készített. Possevino szerint a katolikus hitélet visszaállítása csak úgy képzelhető el, ha a főkapitány katolikus lesz, s jezsuita kollégium és iskola működik a városban.¹² A 17. század elejétől a többé-kevésbé rendszeres missziókat képzett jezsuitákra bízta (Pázmány Péter és Némethy Jakab, 1601). Ismerve a kassai katolikusok helyzetét, Pázmány 1613-ban a pozsonyi országgyűlésen el akarta érni, hogy a városban a katolikusok egyenjogúvá váljanak az evangélikusokkal. Sikertelen próbálkozása után az egri káptalan Kassáról Jászóra költözött, s a missziókat különféle megpróbáltatások érték (Pongrácz István és Grodecz Menyhért vértanúsága, 1619).¹³ A végleges megtelepedés reményét jelentette, hogy III. Ferdinánd 1643-ban javadalmaival együtt a jezsuitáknak adta a Kassához közeli mislyei prépostságot.¹⁴ Amikor 1648-ban I. Rákóczi György fejedelem halála után Kassa ismét meghódolt a Habsburg uralkodónak, elhárult az utolsó akadály a rend állandó megtelepedése elől. A jezsuiták 1649-ben a városba költöztek, s 1650-től iskolát is fenntartottak. A jezsuita missziók nyomán megkezdődött a környékbeli falvak rekatolizációja. 1650-ben Kisdy Benedek püspök közbenjárására az egri káptalan visszaköltözött Kassára, s ugyanebben az évben visszatelepültek a ferencesek. 1652-ben a kálvinisták saját templomot kezdtek építeni.¹⁵

A felekezetek rövid ideig tartó erőgyűjtését a 17. század második felében a katolikusok megerősödése követte. 1654-ben III. Ferdinánd a jezsuitáknak adta a kassai főkapitányok lakóhelyét, s ebben megnyílt a már Possevino által kívá-

natosnak tartott szeminárium. Kisdy Benedek 1657-ben főiskolát, 1659-ben papneveldét létesített, s ezt követően megnövekedett a ferencesek jelentősége is.¹⁶ A szalvatoriánus kolostor 1665-ben konventi rangot kapott, majd az 1670-es években elkezdődött a ferences kolostor kiépülése.¹⁷ Az 1670-es években a város társadalmi életében túlsúlyba jutottak a katolikusok. A jezsuiták által elindított rekatolizáció elsősorban a beköltözött és az elszegényedett rétegekben talált visszhangra, akik a katolikus királyi hivatalnokok és a császári őrség tagjainak példáját követték. Az 1671-ben katolikus kézbe jutott dóm, amely a 16. század közepe óta a vallási hatalom birtoklásának legfontosabb jelképe, a Báthory Zsófia adományából épülő jezsuita templom (1671–1681), melynek kriptájában 1677-ben díszes pompával eltemették I. Rákóczi Ferencet, valamint az 1674-től működő jezsuita nyomda¹⁸ egyaránt a már nagyobb részt rekatolizált Kassa társadalmát reprezentálta. S mivel ez a folyamat a városlakók tömegeit érintette, az 1682-es katonai és politikai események, valamint a Rákóczi szabadságharc helyi történései csak rövid ideig tartóztatták fel a katolikusok megerősödését.¹⁹

A város katolikus társadalmának növekvő erejét jelzi, hogy 1697-ben Eleonóra császárné és Fenessy György egri püspök akaratából letelepedtek az orsolyiták, s 1699-ben visszatértek a domonkosok. 1692-ben a ferences kolostorban elkészült a gróf Szentiványi László által alapított loretoi kápolna, amely már a világi előkelők vallási igényeit fejezte ki.²⁰ A vallási hatalom újraelosztásának befejezését rögzíti az az 1758-as adat, amely szerint ekkor a város 5130 fős lakosságából 4295 a katolikus, 598 az evangélikus, 226 a református és 11 a görögkeleti egyházhoz tartozott.²¹

A társulati élet megjelenése, keretei és fejlődése

Kassán már a 15. század végén több vallásos társulat működött. A Krisztus Teste társulat tagjai minden csütörtökön szentmisén vettek részt az Oltáriszentség tiszteletére, megjelentek az elhunyt tagok ravatalánál és a lelkiüdvéért mondott misén. Az elhunyt tagokért és a tisztító tűzben szenvedőkért minden hétfőn két gyertyát égettek. 1522-ből a Rózsafüzér társulat adatolható. Ezen kívül a 15–16. század fordulóján egy-egy Szent Sebestyén, Szent Antal és Szűz Mária társulat létezéséről tudunk.²² Mindegyik szervezet a világi plébániához kapcsolódott.

A reformáció a 16. század közepén megszüntette a középkori társulatok működését. Ezek és a 17. század közepétől létrehozott új laikus vallási közösségek között kapcsolat nem kimutatható. A túlnyomórészt szerzetesrendek által gondozott, szabályozott keretek között működő 17–18. századi társulatok már nem a városi, polgári öntudatot fejezték ki, hanem a városban lakó szélesebb rétegek vallási igényét elégítették ki.

A 17. században a társulatok fő feladata volt biztosítani a rendszeres katolikus hitéletet. Ez csak az 1650-es években, a jezsuiták és a ferencesek állandó letelepedésével vált lehetővé. Ettől kezdve a jezsuita rend feloszlásáig (1773) összesen tíz társulatot hoztak létre a városban. Ezek megalakulásuk után megszűnésük nélkül működtek. A társulatokat elsősorban rekatolizációs szándék hozta

létre, amely a megalakulás idejétől függően más-más árnyalatot öltött. A társulatok megalakulás ideje és az ezzel összefüggő feladatrendszerük alapján három csoportba oszthatók, amelyek egyben jelzik a társulati élet és a rekatolizációs folyamat szakaszait.

1. 1653–1715. A 17. század második felében, a kassai rekatolizáció legaktívabb időszakában megalakult három társulatot elsősorban a katolikus hit elsajátítása, a rendszeres vallási oktatás megvalósítása érdekében hozták létre. Az elsőt a jezsuiták alapították az iskolájukban tanuló diákok számára 1653-ban, Congregatio Mariana sub titulo Immaculatae Conceptionis Beatae Mariae Virginis néven.²³ A rekatolizáció első sikerei után, 1665. május 31-én a jezsuiták templomában életkori és nembeli korlátozás nélkül megalakult a Congregatio Agoniae Christi.²⁴ Ezt követte a ferencesek társulatalapítása: a Szent Ferencről elnevezett kordás társulat 1674. április 13-án alakult meg a szalvatoriánus ferences templomban, Szegedi Ferenc Lénárt egri püspök támogatásával. A társulatot az Assisiben működő kordás főtársulathoz aggregálták, szabályaik a 18. században nyomtatásban is megjelentek. Bárki tagja lehetett, s ennek megfelelően női és férfi tagozatra oszlott. Legrendszeresebb nyilvános áhitatuk a délben a templomban a társulat ferences előjárója (praeses) által magyarul előimádkozott keresztút volt. Újhold vasárnapokon égő gyertyákkal körmenetet tartottak, s ekkor a társulati oltárra kitették jelvényeiket. Minden hónap első vasárnapján ünnepi misét mondattak, ezt követően a tagok oktatásban részesültek. Fontos feladata volt a társulatnak a meghalt tagok díszes temetése.²⁵

Az Agonia Christi és a kordás társulat között a 17. században folyamatos volt a kapcsolat, a két szervezet tagjai részt vettek egymás ünnepein.²⁶ Miután Thököly Imre felvidéki fejedelemsége széthullott (1685), s az elűzött jezsuiták és ferencesek visszatértek a városba, a két társulat gyorsan regenerálódott. Az Agonia Christi társulat praeseseinek magyar nyelvű prédikációit a társulati tagokon kívül is sokan hallgatták.²⁷ A tagok egymásrautaltságát és vezeklésvágyát növelte a többszöri pestis (1650, 1653–54, 1662–3, 1696, 1710–1) miatt kialakult félelem.²⁸ A társulatok közötti kapcsolat kiegyensúlyozott volt, rivalizálásukra nincs utalás.

2. 1715–1744. Az 1715 utáni néhány évben megalakult négy társulat közös jellemzője, hogy velük a Rákóczi-szabadságharc alatt felbomlott katolikus hitéletet akarták helyreállítani és megszilárdítani. Ezek a jezsuita diákkongregáció életkor szerinti szétválása miatt létrejött, idősebb diákokból álló Sarlós Boldogasszony kongregáció (1715),²⁹ a domonkosok által alapított Rózsafüzér társulat (1716), az orsolyiták Jézus Szíve (1716 körül) és a dóm Szent Kereszt társulata (1717). Működésük az 1740-es évekig határozta meg a város társulati életét.

A domonkosok Rózsafüzér társulata Erdődy Gábor egri püspök engedélyével jött létre 1716-ban. Korlátozás nélkül bárki tagja lehetett. Fő feladatuk a rózsafüzér imádkozása, a tagok eltemetése, alamiznaosztás és a zarándokok elszállásolása volt.³⁰ Az orsolyiták által 1716 körül megszervezett Jézus Szíve társulat a Rózsafüzér társulathoz hasonlóan egy áhitatforma, a Jézus Szíve tisztelet terjesztése révén kívánta elmélyíteni a hitéletet. A kultusz Kassán a pozsonyi orsolyitáknál már korábban működő Jézus Szíve társulaton keresztül talált befoga-

dásra.³¹ A Jézus Szíve és a Rózsafüzér társulat szoros kapcsolatban állt egymással.³²

Az első világi plébániához kapcsolódó laikus vallási szervezet a dóm Szent Kereszt társulata volt. Megalakulásakor, 1717-ben XI. Kelemen pápa búcsúval látta el. Tagjai jótékonykodtak, imádkoztak a halottakért és minden év nagypéntekjének délutánján szentségimádáson vettek részt. Kapcsolata a többi társulattal kiegyensúlyozott, de tartózkodó volt. A város vallásos életében a szerzetesi gondozású társulatokhoz képest kisebb szerepet játszott.³³

Az ún. nagyobb Mária kongregáció, más néven Sarlós Boldogasszony társulat tagjai az Immaculata Conceptio kongregációból váltak ki. Ez a szétválás lehetőséget biztosított az új, differenciáltabb igények kielégítésére. A társulati élet megváltozott modellje az Agonia Christi társulatban is változásokat hozott létre. Ez a modernizálódás a kassai kálvária építését megelőző és a kálváriához kötődő áhitatokban nyert kifejezést.³⁴

A 17. századi társulatok közül a kordás társulat volt az egyetlen, mely a 18. században sem változtatta meg működési kereteit és áhitati rendjét. Ez a konzervativizmus részben a társulat kapcsolatrendszerének beszűkülését, részben a jezsuita gondozású kálvária és a ferencesek által már a 17. században is végzett keresztút áhitat miatti látens ferences-jezsuita ellentét elmélyülését eredményezte.³⁵

A vallásosság életbentartása, vonzerejének növelése időről időre szükségessé tette a társulati élet megújítását. Ezt az 1740-es években a jezsuiták egy, a város minden társulatát összefogó új Mária-áhitat, az ún. Szent Játék bevezetésével kívánták elérni, melynek leírása 1744 körül nyomtatásban is megjelent.³⁶ Célja egyrészt egy-egy településen a különféle társulatok közel azonos életkorú, egy nemhez tartozó tagjainak összefogása és egymással való megismertetése volt. Másrészt egy igényesebb vallásosságot és az addiginál magasabb színvonalú lelki művelődést kívántak elősegíteni, minél szélesebb rétegekben.³⁷ A tagokat Mária gyermekeinek tekintették, akik a hónap napjainak rendje szerint megszabott módon imádkoztak. Szombatoként litánia után az iskolában, az oratóriumban vagy a templomban találkoztak, s a heti aktuális, többnyire Máriával kapcsolatos olvasmányaikról beszéltek egymással.³⁸ Ezek a circulus Marianus-ok csak viszonylag rövid ideig voltak életképesek, s a kezdeti népszerűség után hamarosan feledésbe merültek.

3. 1744–1773. Az 1740-es évektől kezdve a megszokott keretek megújítása és átalakítása volt a fő célja a domonkosoknál alapított Nepomuki Szent János társulatnak, a ferences harmadrendnek és az egri püspök által megalakított egyházmegyei Oltáriszentség társulatnak. A Nepomuki Szent János társulatot XIV. Benedek pápa erősítette meg 1744-ben. Tagjai előmozdították a szent tiszteletét, s imádkoztak a magyar királyság gvarapodásáért, jó hírnevének terjedéséért.³⁹ Ez az utóbbi cél szokatlan és ritka volt, de éppen ebben tükröződött a domonkosok reformszándéka: a szent felívelő szakaszába lépett kultuszát⁴⁰ összekötötték a haza iránti hűség gondolatával.

A ferences harmadrend bevezetése 1751. február 21-én egybeesett a ferences rend világi társulatainak országos reformjával.⁴¹ Ennek keretében a kevésbé igényes kordás társulatok helyett a legtöbb helyen megalakultak a nagyobb lelki

aktivitást és műveltségi szintet igénylő harmadrendek. Kassán a kordás társulat nem vállalta a más jellegű kötelezettségeket, s a harmadrend mellett külön társulatként tovább működött.⁴²

Az utolsó 18. századi társulat a dómhoz kapcsolódva Karlay Ferenc plébánossága alatt 1758. június 24-én Barkóczy Ferenc egri püspök akaratából létrehozott Oltáriszentség társulat volt.⁴³ Ezzel az egri egyházmegyében központilag szervezett társulattal a püspök az addig főként szerzetesi gondozású társulati életet akarta ellensúlyozni, illetőleg püspöki irányítás és ellenőrzés alá vonni. A társulat Kassa egyetlen alapítási tőkével (1000 rajnai forint) létrehozott laikus vallási közössége volt.

Az 1771-es püspöki vizitációt követően a kassai társulatoknak részletes írásos jelentést kellett készíteniük magukról.⁴⁴ Ez arra utal, hogy a társulati élet megújításának kérdése nem oldódott meg. Több szervezet (pl. kordás, Jézus Szíve, Rózsafüzér társulat) a régi keretek között, egyre zárkózottabban működött, mások pedig (pl., a jezsuita gondozású társulatok) a rövid ideig ható, kisebb változtatásokkal próbálták meg átalakulni, többnyire sikertelenül. A társulati élet kezdődő krízisét jelzi, hogy a társulatokon belüli (pl. a nagyobb Mária-diáktársulat konfliktusa a praeses-szel) és a társulatok közötti (pl. a Rózsafüzér társulat 1764-es összeütközése a dóm világi plébániájával) nézeteltérések gyakorivá váltak,⁴⁵ s hogy a működésükre vonatkozó feljegyzések az 1760-as évektől kezdve rövidebbek, sematikusak.⁴⁶ A jezsuita gondozású társulatok tevékenysége a rend feloszlásával megszakadt, a többi egyre csökkenő lendülettel a szervezetek általános felszámolásáig (1781–1788) tovább folytatódt.

A jezsuita társulatok alapítása, gondozása és szervezeti felépítése

A jezsuita diákok részére 1653-ban alapított Immaculata Conceptio társulatot 1653. március 16-án aggregálták a Rómában 1584. december 9-én létrehozott Congregatio Primariae Beatae Mariae Virginis Annunciatæ-hoz.⁴⁷ Ezáltal ugyanazokban a kiváltságokban és pápai búcsúiban részesült, mint a főtársulat. 1715-ig titulusát elhagyva egyszerűen Congregatio Studiosorumnak nevezték.⁴⁸ Ekkor a tagok életkor szerinti megosztásával két társulattá vált szét: a fiatalabb diákok szervezetének neve Immaculata Conceptio maradt, az idősebbeké Congregatio Mariae Elisabetham Visitantis, azaz Sarlós Boldogasszony lett. A tagok életkorára utalt a társulatok másik gyakori elnevezése, a Congregatio Minor és a Congregatio Major. Ez utóbbi név volt a kedveltebb, amire utal az is, hogy a 18. században alkalmanként a jezsuita források is eltévessztették a Congregatio Minor titulusát.⁴⁹

Az 1715-ben megalakított Sarlós Boldogasszony diáktársulatot 1716. január 22-én aggregálták a római Prima Primariae-hez.⁵⁰ A két diáktársulat összejövetelét különböző időpontokban, de azonos helyen, a jezsuita templom Mária kápolnijában (oratorium) tartotta. Itt két társulati oltár volt, az egyik az oratorium előterében, a másik az oratoriumban. A két társulat vezetője a praeses, korabeli elnevezéssel a „társulat atyja”, mindig jezsuita volt. A két diáktársulat szervezeti felépítése nemcsak egymáshoz hasonlított, hanem megfelelt a jezsuita kongregációk Európa-szerte azonos szerkezetének is. A legmagasabb rangú előjáró a rektor

volt. Az 1715-ös szétválás előtt ezt a tisztelet mindig az egri püspök töltötte be. Ezt követően a kisebb társulat rektorául előkelő világi főurat, általában kamarai főhivatalnokot kértek fel. A nagyobb társulat rektora a mindenkor egri püspök maradt. A rektor anyagilag és erkölcsileg támogatta a társulatot, s jóváhagyta az évente választott vagy újraválasztott diák tisztségviselőket. A társulatok rendszeresen tájékoztatták a rektort, kikérték tanácsát a vitás ügyekben, meghívták a társulat főünnepére, s külön áhitatgyakorlatokat végeztek érte.⁵¹

A kisebb társulat praesese általában magister, a nagyobb társulaté pater volt, aki felelősséggel tartozott a szervezet egységéért. A vice-rektor a diákok közül rendszerint a legrangosabb főúri család leszármazottja volt. Asszisztensnek a kisebb társulatban három diákot, a nagyobbban hat felnőtt világi előkelőt választottak meg. Vice-asszisztenseket csak a nagyobb, kincstartót pedig csak a kisebb társulatban választottak a diákok közül. Mindkét társulatnak volt titkára, aki intézte a levelezést és az egyéb írásos feladatokat. A társulatok diák előjáróságát évente megújították. Ekkor vagy újraválasztották az előző évi hivatalviselőket (confirmatio officialium) vagy újakat választottak (renovatio magistratus). A tisztújítást általában az új év elején tartották, de előfordult, hogy a társulat főünnepén kerítették rá sort. A kisebb társulat tagjai a syntaxisták, a poeták, és rhetorok, a nagyobbé a filozófus és teológus-hallgatók voltak. Ha az egyik tag „kiöregedett” a kisebb társulattól felvételét kérhette a nagyobbba.⁵²

Az Agonia Christi, korabeli elnevezéssel a „Keresztfán meghaló és meghalt Jézus” congregatiót 1665. május 31-én alapították. A társulatot VII. Sándor pápa bullával erősítette meg, s Pálffy Tamás egri püspök engedélyezte a működését. Ekkor a Rómában 1645-ben megalakult Congregatio de Bona Morte főtársulathoz aggregálták. A diáktársulatoktól eltérően külön termük vagy oltáruk nem volt, rendszeres összejöveteleiket a jezsuita templomban tartották. Főünnepükön és egyéb ünnepi alkalmakon a főoltárt és környezetét feldíszítették. Szervezetük a lehető legegyszerűbb volt: a társulatot egy praeses, a szónoklásban kiemelkedő jezsuita irányította. A 17. század második felében többek között Ordódy János, majd Kiss Imre töltötte be ezt a hivatalt. A tagság nemre, korra és nemzetiségre való tekintet nélkül Kassa és környéke lakóiból tevődött össze. A társulaton belül nem jöttek létre nemzetiségi tagozatok, mint például Nagyszombatban és Pozsonyban. Ezt részben az aktív tagok alacsony létszáma, részben az magyarázza, hogy a kassai jezsuiták nem támogatták az ilyen tagozatok megalakulását. A német társulati tagok elkülönülési igényére utal, hogy a kálvária templom új oltárát 1754-ben az Agonia Christi Congregatio német tagjai készítették.⁵³

A jezsuita kongregációkat az egri egyházmegye többi társulatához hasonlóan a canonica visitatio-k alkalmával az egri püspök külön kérdőpontok szerint ellenőrizte. A vizitációs jelentéseket a társulat praesesei készítették, s ezekhez esetenként csatolták az alapításra és működésre vonatkozó iratok másolatait.⁵⁴

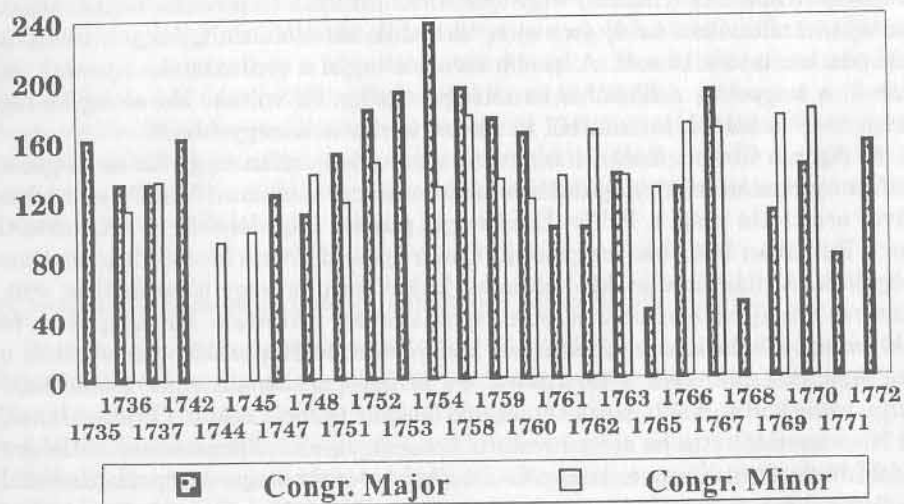
A működés általános keretei

A tagok felvételét a két diáktársulatba általában egy év próbaidő előzte meg. A leendő tagokat tyro-knak, azaz jelölteknek hívták, s rendszeresen oktatták

őket. A kisebb társulatba jelentkezők a régi tagokkal közösen tartott vasárnapi összejövetelen kívül hetente kétszer fél órára is összegyűltek. Ekkor a grammatica osztály magistere megismertette velük a regulákat és a viselkedés szabályait. A nagyobb társulatba csak a kisebb társulat tagjai jelentkezhettek. Őket már gyakorlottnak tekintették, ezért külön nem oktatták őket. Ehelyett részt vettek a nagyobb társulat ünnepein. A jelöltek próbaidőben az ünnepi körmenetekben és bevonulásokban az előjárók után, elől kaptak helyet. Magatartásukat, tanulmányi eredményüket az előjárók figyelték és értékelték. A tagfelvételt megelőző hetekben vizsgát (examen tyronum) tettek.

1. grafikon

A Congregatio Major és a Congregatio Minor taglétszámának alakulása, 1735–1772

A kisebb társulatba Nagyboldogasszony ünnepén vagy az ünnep körül, a nagyobb társulatba Sárlos Boldogasszony napján, a szervezet főünnepén, vették fel a jelölteket. A tagfelvétel előtti napon a jelöltek életgyónást végeztek. Másnap délelőtt a társulat ünnepi miséje végén felolvasták a jelentkezők névsorát. Ha a rektor jelen volt, a névsor felolvasása után hozzájárulását adta a tagok felvételéhez (adaptatio tyronum). Az új tagokat ebéd után a társulati oratoriumban, szűkebb nyilvánosság előtt fogadták be (susceptio tyronum, promotio tyronum). Itt a rektort általában helyettese képviselte. A jelöltek az oratorium előterében lévő oltárnál a loreói litánia elmondása után tettek fogadalmat, melynek szövegét a praeses után mondták. Innen beléptek az oratoriumban, ahol a régi tagok várták őket. Itt az új tagokat beírták az albumba, majd az újonnan felvettek pénzt

adományoztak a szervezet céljaira. Délután három órakor litániát mondtak, majd harsonaszóval zárult az ünnepség.⁵⁵

Az Agonia Christi társulatba lépőknek nem szabtak próbaidőt, felvételük a jelentkezős rendjében folyamatosan történt. Az új felvételek száma a társulati ünnepek körül volt a legmagasabb. A felvétel előtt a praeses elmondta a tagok kötelezettségeit, a regulákat, szokásokat és búcsúkat. A leendő tag elmondta az „Ajánlás Jézushoz” című imádságot, majd a praeses beírta nevét az albumba. Társulati célra az új tag (neo-sodalis) nem kötelező jelleggel pénzádományt adott.⁵⁶

A tagságot nem kellett megújítani, a tagok halálukig a társulathoz tartoztak. Ezért a két diáktársulatban a tagokat két csoportba sorolták: az aktív tagok a diákok voltak, a felnőtt tagok (sodales veteranos) pedig figyelemmel kísérték a társulat életét. A jezsuiták historia domusa az 1735–1772 közötti időben kisebb-nagyobb kihagyásokkal rögzítette a taglétszám alakulását. A két diáktársulat aktív tagjait és esetenként az abban az évben felvett új tagok számát rögzítették. Az Agonia Christi társulatnál csak az új tagok számáról szerezhetünk tudomást. Eszerint az 1735–1772 közti időszakban a Congregatio Minor aktív taglétszáma 92 és 177, a Congregatio Majoré 44 és 236 között változott. Az új tagok száma évente az előbbiben 21 és 51, az utóbbiban 46 és 90 között mozgott.⁵⁷ A nagyobb társulat taglétszáma általában meghaladta a kisebbikét. A Congregatio Minor taglétszáma kisebb ingadozásoktól eltekintve enyhén emelkedő, a Congregatio Majoré 1755-ig emelkedő, majd jelentős ingadozásokkal csökkenő tendenciát mutat. (1. grafikon, ld. előző lapon) A nagy ingadozások feltehetően a társulatban kialakult látens konfliktushelyzetre, a szervezet krízisére utalnak. Arra nézve, hogy a diákok milyen arányban voltak tagjai a társulatoknak, csak következtetni tudunk. Egy 1773-as adat szerint a tanulók összlétszáma ekkor 331 fő volt, ebből 100 tartozott a Congregatio Minor, 135 a Congregatio Major érdekkörébe. Ezt megelőzően az utolsó ismert adat szerint a Congregatio Minornak 1770-ben 177, a Congregatio Majoré 1772-ben 155 aktív tagja volt.⁵⁸ Ez a taglétszám mindkét társulatnál meghaladja az 1773-ban oda tartozó diákok létszámát, melynek okát nem ismerjük. Az arányok azonban valószínűsítik, hogy a diákok túlnyomó többsége tagja volt a társulatoknak.

Az Agonia Christi kongregációban az évente újonnan felvett tagok száma az 1735–1772 közti időszakban 50 és 339 között változik, 1767-ig jelentős ingadozásokkal emelkedő, ezt követően ugyancsak nagy ingadozásokkal csökkenő tendenciát mutat. (2. grafikon, ld. a következő lapon) Az 1740. évi hirtelen növekedést talán nem alaptalanul hozzuk összefüggésbe a pestistől való félelemmel. 1766-ból ismerjük a társulat bejelentett halottainak számát: ez 46 fő, ami az ebben az évben felvett új tagok számának (205) valamivel több mint egyötöde.⁵⁹

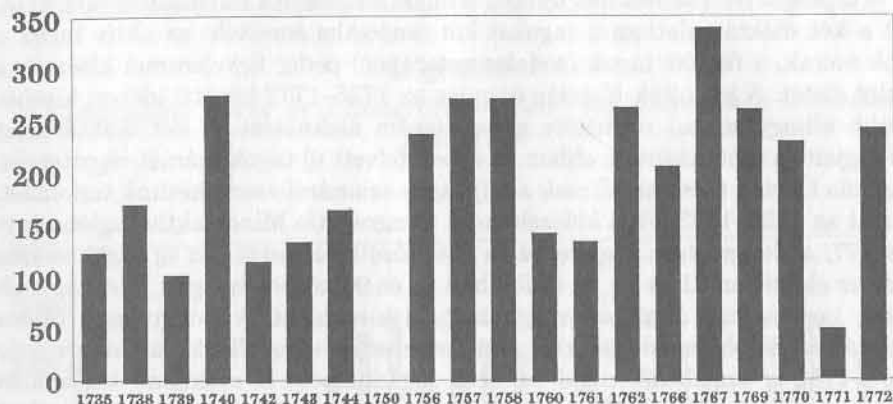
Mivel a társulatok albumai jelenleg nem állnak rendelkezésre, a szervezetek társadalmi rétegződésére vonatkozó vizsgálatot nem végezhetünk. Elszórt utalásokból arra következtetünk, hogy a diáktársulat tagjai az iskola jobb tanulmányi eredményt elért diákjai voltak. A nagyobb társulat tagjai közül 1759-ben 35-en egyházi pályára léptek, a többiek között pedig sok volt az előkelő származású, kassai születésű diák. Ezzel szemben az Agonia Christi társulatban viszonylag alacsony számban voltak az egyházi és világi előkelők. Erre utal, hogy egyrészt

1756-ban külön megjegyezték: a 236 új tag között néhányan főrangúak. Másrészt még 1771-ben is megemlítték, hogy a szervezet működését engedélyező Pálffy Tamás egri püspök is consodalis volt, s neve szerepel az albumban.⁶⁰

A társulatok legfontosabb dokumentuma és reprezentatív vagyontárgya az

2. grafikon

Az újonnan felvett tagok száma az Agonia Christi társulatban, 1735–1772

album volt. Ezekbe a nemesi tagok neve mellé berajzolták a címet, s időről-időre feljegyezték a társulat előljáróságainak és pártfogóinak nevét. Az albumon kívül mindhárom társulat további vagyontárgyakkal is rendelkezett. Ezeket részben ünnepeiken, részben más tevékenységük során használták. A vagyontárgyakat a templomban, az oratoriumban, a templomi karzaton és a praesesek szobájában, ládákbán őrizték.⁶¹

A társulatok bevételei elsősorban az egyéni jötevektől származtak. A két diáktársulatban tagfelvételkor és a havi szentek képeinek kiosztásakor pénzt adtak össze, amit a praesesek őriztek. A bevételekről és kiadásokról elszámolás készült, amit év végén átadtak a rektornak. A fennmaradt elszámolások szerint mindhárom társulat évente átlag 100 rajnai forinttal gazdálkodott. A jötevek között egyaránt találunk egyházi és világi főrangúakat, nemeseket, társulati rektort, királyi hivatalt és magukat megnevezni nem kívánó személyeket.⁶²

Regulák és szokások

Belépéskor a tagok kötelezték magukat a társulat szabályainak és szokásrendjének megtartására. A két diáktársulat regulái azonosak voltak a főtársulat, a római Prima Primaria reguláival, amelyeket konkrét társulat megnevezése nélkül többször is kinyomtatottak, s amelyek alapján a jezsuita szervezésű Mária

társulatok egész Európában működtek. A nagyobb diáktársulat forrásai külön is hangsúlyozzák, hogy reguláik és szokásaik közösek a többi Mária társulatéval. Az aktív tagokra más szabályok vonatkoztak, mint az időközben felnőtt, ún. külső tagokra (sodales externi).

A szabályok elsősorban a keresztény erények és kegyesség gyakorlásához biztosítottak keretet. Az első és legfőbb regula Mária tiszteletét és annak terjesztését írta elő. A tagoknak alázattal kellett fordulniuk feljebbvalóik felé, vállalták a kéthetenként kötelező gyónást és rögzített időpontokban közösen áldoztak. Áhítati kötelezettségeik, melyeket lehetőségeikhez mérten végezhettek, a következők voltak: vásár- és ünnepnapokon elmondták Mária nagy officiumát, naponta misét hallgattak és elimádkozták a rózsafüzért, s reggelente meghatározott imádságokat végeztek. Havonta egy-egy misét hallgattak és egy-egy rózsafüzért mondtak az élő tagokért, illetve a halottakért. Naponta imádkoztak a hónap végén széosztott ún. havi szentekhez és más ajánlott szentekhez. Étkezés és tanulás előtt ugyancsak röviden imádkoztak. Vasárnaponként az oratoriumban találkoztak, ahol nevüket feljegyezték egy jelenléti táblára. Látogatták a beteg tagokat, s ha valaki meghalt közülük, temetésén közösen résztvettek. A temetés után nyolc napon át zsoldárt mondtak érte. Vállalniuk kellett, hogy a hírlapot alázattal fogadják. A felnőtt tagokat három dologra kötelezték: 1. lehetőség szerint tartásuk meg a fenti szabályokat, melyek közül legfontosabb a gyakori gyónás és áldozás; 2. a társulat főünnepén jelenjenek meg, vagy írjanak a társulatnak; 3. a tagok haláláról értesítsék a társulatot.⁶³

A regulák megvalósítására és megtartásának ellenőrzésére a társulatok belső szokásokat alakítottak ki. A legrendszerezesebb találkozási alkalom az egész időszakban a vasárnapi összejövetel volt. Ebéd után a tagok és a felvételre váró jelöltek egy órán át együtt voltak: széosztották egymás között a havi patrónus szenteket, officiumot végeztek, a praeses beszédet mondott, amit vizsga követett az elolvasott lelki könyvek anyagából. Az összejöveteleket — már nem csak a társulat részére — magyar, német és szlovák nyelven hitoktatás, majd litánia követte. Amikor a vasárnapi összejövetel ünnepre esett, vagy iskolai szünet volt, a találkozó elmaradt. Szokás volt, hogy a tagok a rektorért közös áhítatokat végeztek. Erről a főünnep előtt vagy után levélben számoltak be neki. Több adat tanúskodik arról, hogy a diáktársulatok tagjai a 18. század közepéig résztvettek a vezeklő körmeneteken és nyilvánosan ostromozták magukat.⁶⁴

Mindkét diáktársulatban különféle egyéni áhítatgyakorlatokat is végeztek. Ezek közül elsősorban a külsőségekben megnyilvánulókat részesítették előnyben. A historia domus bejegyzései szerint a kisebb társulat tagjai az 1723-ra elkészült Immaculata-szobor körül télen mezítláb, térden állva végezték áhítataikat; heteken át úgy jártak a városban, hogy nőkre ne kelljen nézniük; kenyéren és vizen böjtöltek; éjjel nem aludtak; nagybőjtben rendszeresen flagellálták magukat; heteken át a pusztai földön vagy tövisekkel megtűzdelt ágyban aludtak. Az 1750-es évek végétől a források szerint az ilyen jellegű gyakorlatok háttérbe szorultak. Gyakoribb lett a vallásos könyvek olvasása és a Mária tiszteletére végzett tanulás, s ebből az időszakból említik először a források a kisebb társulat tagjainak tartott három napos szentignáci lelki gyakorlatokat.⁶⁵

A nagyobb társulatban még szélsőségesebb megnyilvánulásokról hallunk: egyesek napi 1000 üdvözlégyet mondtak Mária ünnepeken a templomban; ciliciumot hordtak; az Intemerata... kezdetű imádságot végezték az Immaculata-szobrot körüljárva; Xavéri Szent Ferenc példájára férget és kiköpött nyálat ettek; követ tettek cipőjükbe; nyolcnaponként véresre verték magukat; szüzességi fogadalmat tettek.⁶⁶ Mindezek a gyakorlatok lényegében megegyeznek azokkal az áhitatformákkal, melyekről a jezsuita historia domusok a 17. század elejétől kezdve rendszeresen beszámolnak a különböző európai Mária kongregációkkal kapcsolatban, s amelyek az áhitati könyvekben a kongregációs tagok erényeit példázták. Az ilyen gyakorlatok visszaszorítására utaló szándék az 1740-es évektől a nagyobb társulatban is megfigyelhető. A praeses vezetésével évente négy, később háromnapos lelkigyakorlatokat végeztek, alamizsnálgodtak, gyakorolták a béketúrést, különféle könyvek segítségével meditáltak, résztvettek a Circulus Marianus-ban. 1750-ben konfliktus tört ki a praeses és az idősebb diákok között. A társulat nem jelent meg a lelkigyakorlaton, s a Mária oratóriumot is rendszeresen elkerülték. Magatartásukért a rendház vezetőjénél mentették ki magukat, s az egész társulatot érintő újító szándékukat neki adták elő.⁶⁷

Az Agonia Christi társulat regulái és szokásai jóval egyszerűbbek voltak az előbbieknél. Kézikönyvük több kiadásban, több nyelven is megjelent. Az 1724-ben kiadott rövid magyar nyelvű könyv szerint a társulat fő célja a felkészülés a jó halálra. Ennek megfelelően a tagok legfőbb feladata a beteg tagok segítése. Öt szabályuk Krisztus öt sebére emlékeztette őket: 1. naponta öt Miatyánkot és üdvözlégyet mondtak; 2. hétfőn a holtakért, pénteken az élőkért misét hallgattak; 3. minden hónap első vasárnapján communio generalis-on vettek részt; 4. évente öt összejövetelen kellett megjelenniük; 5. ezeken kötelező volt a gyónás és az áldozás.⁶⁸ A kézikönyv 1759-es bővített kiadásában részben módosították a szabályokat. Előírták a déli harangszókor mondandó fohászt, és két könnyítő regulát fűztek a korábbi előírásokhoz. Eszerint ha valaki nem tud jelen lenni a heti két társulati misén, megválthatja azt további öt Miatyánk és Üdvözlégy elmondásával, s ha valaki nem tartja be a regulákat, nem követ el bünt.⁶⁹ A gyakorlat részben módosított a regulákon. Erre utal az 1740-es évektől bevezetett, szerdai napokon tartott társulati mise, melyen a magyar nyelvű litániával kiegészített hétfői és pénteki misétől eltérően szlovákul énekeltek. A közös áhitatformák közül említést érdemel még a Miserere éneklésével egybekötött nyilvános önostorozás, melynek végén a praeses magyar nyelvű beszédet mondott.⁷⁰

Kapcsolat az egyházi kultuszformákkal

A társulatok egyik legfontosabb feladata volt a liturgikus megnyilvánulások fényének emelése. Ezek az alkalmak zártkörű összejöveteleikkel és egyéni áhitatgyakorlataikkal ellentétben az egész város előtt reprezentálták tevékenységüket. A diáktársulat szétválása előtt évente hat Mária-ünnepet (Gyertyaszentelő-, Gyümölcsoltó-, Sárlos-, Nagyboldogasszony, Mária bemutatása, Szeplőtelen Fogantatás) ült meg, s ezek voltak a társulati élet leglátványosabb ünnepei. Az ünnep vigiliáján vecsernyét tartottak, amit esetenként Miserere, szónoklat és

körmenet egészített ki. Másnap az énekes misén társulati díszben vettek részt. A bevonulási rend azonos volt a körmeneti renddel: a Mária oratoriumból indultak, s a két előljáró után a jelöltek, majd a hat fáklyás által kísért labarumvivők mentek. Őket követték a tagok, tisztségviselők és a menet végén a praeses. Az oratoriumtól a templom főbejáratáig az Ave maris stellá-t énekeltek, majd a templomba lépve megszólaltak a harsonák és dobok. Az ünnepi misén a tagok égő gyertyával a kézben a praeses-szel együtt áldoztak. A mise végén a bevonuláshoz hasonló rendben, a loretoi litániát énekelve vonultak az oratoriumba. Délután két órakor vecsernye volt a templomban. Egy alkalommal ún. „Litania figurális”-t tartottak, amit „declamatio rhetorica”-val folytattak vendégek jelenlétében. Az ünnep harsonaszóval ért véget.

A hat Mária-ünnep közül Szeplőtelen Fogantatás volt a főünnep, ami megegyezett a társulat titulussal. Vigiliáján feldíszítették a templomot, az ünnepnapon énekes Rorate mise volt, melyen rendszerint a rektor is megjelent. A Sárlos Boldogasszony társulat megalakulása után a két társulat felosztotta egymás között az ünnepeket. A kisebb társulat főünnepé maradt Szeplőtelen Fogantatás, ezen kívül Gyümölcsoltó- és Nagyboldogasszony napját ünnepelték. A nagyobb társulat főünnepé lett — változatlan rend szerint — Sárlos Boldogasszony, továbbá Mária bemutatása és Gyertyaszentelő Boldogasszony napja.⁷¹

Az Agonia Christi társulat évente öt ünnepi összejövetelt tartott: az év négy kántorböjtjének vasárnapján és nagyböjt ötödik vasárnapján. Az utóbbi, Feketevasárnap (Dominica Passionis) volt 1737-ig a társulat főünnepé. Ezen a napon a társulat halottaiért mondott reggeli mise után szlovák nyelvű prédikáció hangzott el. Ezt követte a harsonákkal, dobokkal kísért énekes mise német nyelvű prédikációval. Az offertorium alatt több évben is (pl. 1700) a megfeszített Krisztus képét osztották szét. Délután egy vagy két órakor társulati processio indult a dómból a jezsuita templomba labarummal, harangzúgás, harsona- és dobszó mellett. Itt a bevonulás után vecsernye kezdődött, melynek végén a praeses magyar nyelvű prédikációt mondott. Ezt követően a processio visszament a dómba, ahol nagypréposti áldással fejeződött be a nap. 1737-ben, az utolsó Feketevasárnapon tartott főünnepén a templomban felállították a tervezett Kálvária előképét.⁷² 1737 után a főünnep a Kálvária gondozása miatt Transfiguratio Domini (augusztus 6.) lett, amit a Kálvárián tartottak meg, s az ünnep rendje is átalakult. Processióval vonultak ki a Kálváriára, ahol a három nyelvű prédikáción, misén és vecsernyén kívül esetenként egyéb látványosságot is szerveztek. 1743-ban például több képben megfestették Krisztus szenvedéseinek misztériumát és mint „spectaculum pietatis”-t elhelyezték a Kálváriatemplom körül. A processióban többször előkelő főurak is részt vettek.

A többi négy társulati ünnep is hasonló rend szerint zajlott le. Alkalmanként kitétek megtekintésre a társulatot engedélyező pápai bullát és az albumot, a szentély közepén pedig egy elkerített részben elhelyezték a Haldokló Krisztus szobrát. A decemberi ünnepén a halott tagok emlékére castrum doloris-t állítottak. Ennek megszentelése az énekes misén, harangzúgás mellett történt.⁷³

Ezekben a regulában előírt ünnepeken kívül mindhárom társulat részt vett további nyilvános ünnepeken is, s hozzájárult a liturgia fényének emeléséhez. A

diáktársulat a 17. században évente megülte Kisboldogasszony napját. A jezsuita templomban énekes misét mondattak, melyen a templomhajó közepén kitett labarumot hat fáklyás vette körül. A misén a társulat tagjai énekeltek és ministráltak. A diáktársulat Szent Orbán napján (május 25.) évente körmenetet vezetett a Kassá melletti Újfaluba, mely a jezsuiták birtoka volt. Az 1730-as évektől a nagyobb diáktársulat közreműködött az 1726-ban boldoggá, 1737-ben szentté avatott Regisi Szent Ferenc ünnepén. Ők szervezték meg az év végi hálaadást, melynek végén ünnepi díszben a Rozália kápolnához vonultak. A diáktársulatok az egyházi év több ünnepén is aktív résztvevői voltak a liturgikus cselekményeknek.⁷⁴

Az Agonia Christi társulat a nagyszombati feltámadási ünnepet az 1750-es évektől kezdve a Kálvárián tartotta (Supplicatio), ezen a város előkelő férfiai is részt vettek. A körmeneten az umbrellát a leggazdagabb társulati tagok tartották az Oltáriszentség fölé. Nagyhét előtt nyilvános vezeklő körmenetet szerveztek Miserere énekléssel, amit magyar nyelvű prédikáció fejezett be. Nagyböjt második vasárnapján a társulati fáklyások emelték a pompát. Szentháromság vasárnapra, a templom tituláris ünnepére feldíszítették a főoltárt, az énekes misén és a délutáni körmeneten társulati rendben vettek részt. A vecsernyét követő magyar prédikációt a praeses tartotta. Krisztus mennybemenetele napján részt vettek a város fogadalmi ünnepén. Reggel harangzúgással, harsona- és dobszóval kísért processio indult Mislókára, majd onnan Semsére. Ezen a körmeneten a jezsuiták magyar és szlovák nyelvű prédikációt tartottak. A hazatérő körmenetet a dőmben fogadták, ahol vecsernyével és áldásosztással ért véget az ünnep. Halottak napján és az utána következő oktáván a társulat a város halottjaira emlékezett: a főoltár elé gyertyatartókkal körülvéve *Castrum doloris*-t állítottak, a koporsóra a feszületet és a társulati albumot helyezték el, s a halottak emlékeztére énekes misét mondattak.⁷⁵

Mindhárom társulat fekete labarummal vonult fel a társulati tagok temetésén, megemlékezett halottairól és jelen volt több főúr dísztemetésén. Társulati tag temetése előtt litániát, utána gyászmisét mondattak, a temetésre fáklyákkal, harsonával mentek. A legpompásabb temetési menetet I. Rákóczi Ferenc tiszteletére szervezték: 1677. augusztus 18-án a gyászmenet a társulatokkal együtt a koporsót a város határára fogadták és onnan kísérte a jezsuita templomba.⁷⁶

A Kálvária alapkövetélete után az Agonia Christi társulat végezte a Kálvária gondozását és ügyeinek intézését. Az 1738. december 31-én kelt „*Constitutio Montis Calvariae*” szerint a Kálvária gondnoka az Agonia Christi társulat mindenkor praesese. Ő bízta meg a Kálvária őrét (*custos*), felügyelte tevékenységét és biztosította megélhetését az alamizsnákból, ő kezelte a Kálvária javait és az adományokat, s ő készítette az évi elszámolást. A gondnok praesest 1741. szeptember 7-én iktatták be, munkáját a társulat is segítette.⁷⁷

Kultúraközvetítő csatornák, mecenatura, reprezentáció

A társulatok működéséhez különböző nyomtatványok kapcsolódtak. Saját kézikönyvet a diáktársulatok nem adtak ki. Azokat használhatták, melyek konk-

rét társulat megnevezése nélkül jelentek meg a jezsuita gondozású Mária-kongregációknak. Az Agonia Christi társulat kézikönyvét magyar és német nyelven, több kiadásban is megjelentették. Ezekben a regulákon, búcsúkon kívül rövidebb-hosszabb áhitati rész is volt, amely a társulati litániákat, ajánlott imádságokat és énekeket tartalmazta.⁷⁸

A diáktársulat tagjai rendszeresen kaptak életkoruknak megfelelő, latin nyelvű újévi ajándékkönyveket, ún. strenákat. A nagyobb diáktársulat strenáiról az 1722–1756 közötti időszakból rendelkezünk adatokkal. A 17 műből nyolcat egykorú forrásból, hármat példányból, hatot pedig egykorú forrás és példány alapján egyaránt ismerünk. A szerzős művek száma kilenc. A szerzők (Szt. Ágoston, Henricus Maria Boudon, Carlo Gregorio Rosignoli, Tobias Lohner, Francesco Antonio Zaccaria, Henricus Baldé, Prileszky János) és a művek más magyarországi és európai diáktársulatok ajándékkönyvei között is megtalálhatók. Az egyetlen magyar szerző, Prileszky János, Joannes Bollandus *Acta Sanctorum*-ából gyűjtötte össze a magyar szentekre vonatkozó részeket. Ez a mű kétszer (1744, 1746) is ajándékkönyv volt.⁷⁹ A kisebb diáktársulatnak ajándékozott művekről az 1728–1761 közötti időszakból vannak szórványos adatok. Az egykorú forrásokban említett négy műből hármat példány szerint is ismerünk. Ezekből kettő Szerdahelyi Gábor és Hevenes Gábor egy-egy munkája, akiknek műveit gyakran kiadták a diáktársulatok használatára.⁸⁰ A 21 ismert strena legnagyobb része aszketikus mű. Egy munka a nem katolikusok lelki gondozásához adott tanácsokat. A strenák kivétel nélkül a kassai jezsuita nyomdában készültek, megjelentetésüket a társulatok rektorainak és jótévedőinek adományai tették lehetővé.

Az Agonia Christi társulat csupán kétszer adott ki rövid terjedelmű áhitati műveket (libellus), melyeket a tagok között osztottak szét. 1739-ben pestis elleni imádságokat, 1745-ben pedig a nap 12 órájára szétosztott, litániákkal kiegészített Mária imádságokat jelentettek meg, mindkét alkalommal magyar és szlovák nyelven.⁸¹

Mindhárom társulat rendszeresen készítettett olyan latin nyelvű nyomtatványokat, melyek a társulat éves tevékenységéhez kapcsolódtak. A *Catalogus Defunctorum*... kezdetű, egy vagy két leveles halotti értesítők általában a társulati főünnepre jelentek meg, s ott osztották szét őket. Mivel a társulatok létszáma nem volt olyan magas, hogy ezeket érdemes lett volna évente kiadni, egyszerre több év adatait közölték. A nyomtatvány a halottak nevének, társadalmi állapotának, a halál helyének és idejének évenkénti felsorolása előtt rövid tájékoztatást adott a társulatról. Egy-egy katalógust igényesebb formában, rézmetszetű képpel is díszítettek. Így például az Agonia Christi társulat 1757-ben megjelentetett halotti értesítőjét több mint 1000 példányban, a haldoklók patrónusainak képével (*cum icone sanctos morientium patronos*) ellátva osztották szét.⁸² A főünnepekre a társulatok meghívót nyomtattak és ezeket eljuttatták a távolabb lakó tagokhoz. 1747-ben az Agonia Christi társulat meghívólevelének hatására, amit a praeses fogalmazott meg és nyomtatott ki, észrevehetően emelkedett a társulati ünnepen megjelent tagok száma.⁸³ Szentképeket is nyomtattak, így például 1700. március 28-án az Agonia Christi társulat főünnepén a keresztrefeszített Krisztust ábrázoló képeket osztották szét a tagok között. 1741-ben a nagyobb diáktársulat tagjai,

mivel abban az évben nem volt pénzük strena kötet megjelentetésére, szentképet kaptak ajándékba, melynek egyik oldalán Szűz Mária képe, másik oldalán az üdvözüléshez vezető tanácsok voltak.⁸⁴

A társulatok saját könyveikből könyvtárakat hoztak létre. Ezek összetételét nem ismerjük részletesen. A nagyobb diáktársulat könyvtára 1738-ban részben a diákok bőkezűségéből, részben vásárlások során néhány összefoglalóan klaszszikusnak nevezett („Classici item aliquot”) művel gyarapodott. 1744-ben ugyanez a könyvtár társulaton kívüli jótévedők révén 500 kegyes könyvvel („pii libelli”) bővült. A könyvtárat ezt követően az „elegáns” jelzővel illették. Gondozója a praeses volt, aki bórrel bevont tékában tartotta a könyveket és kölcsönzésüket a tagoknak biztosította.⁸⁵

A társulatok a képző- és iparművészetet támogató tevékenységet is folytattak. Ezáltal egyrészt saját javaikat bővítették, másrészt gazdagították a jezsuita templom berendezését. A legnagyobb gondot a társulati jelvények, a labarum és az album állapotára fordították. Ezeket többször átalakították vagy újra elkészítették, s így ezek a tárgyak egyre választékosabb formában reprezentálták a szervezeteket. 1738-ban a nagyobb diáktársulat és az Agonia Christi társulat új radius-t készíttetett fekete labarumára. Az utóbbi szervezet 1739-ben 700 rajnai forintért új labarumot rendelt meg, ami finom szöveteiből gazdag arany díszekkel készült el, majd 1757-ben további két kisebb zászlót (vexilla) is beszerettek. A kisebb diáktársulat albumát vörös bársonyba kötötték, és ezüst lemezekkel díszítették. Az Agonia Christi társulat albumát 1736-ban viola színű selyembe újrakötötték és ezüsttel díszítették, 1750-ben 35 rajnai forintért ezüst lemezekkel borították be. Ezt 1757-ben még díszesebb, aranyozott rézlemezről készült kötéssel látták el, hogy — a forrás indoklása szerint — az albumba beírt, meghalt tagok emlékét még jobban megbecsüljék és a temetési szertartások fényét emeljék. Gondot fordítottak a fenti tárgyakat az ünnepeken hordozó tagok díszes öltözetére is: 1747-ben például a kisebb diáktársulat 16 rajnai forintot költött a labarumvivők öltözetére.⁸⁶

Az új liturgikus ruhák, ministránsöltözékek, kandeláberek, gyertyatartók, kelyhek, antipendiumok stb. készíttetésére a források folyamatosan utalnak. A különösen szép kivitelű daraboknál jelzik a művészi kidolgozást. A liturgia pompáját növelték a díszes takarók, képek, szobrok és a kisebb, valószínűleg apácamunkával díszített képek. 1738-ban az Agonia Christi társulat két „arte pictoria affabre elaborata” takarót készíttetett: az egyik a sírban fekvő Krisztust, a másik a Golgota-jelenetet ábrázolta. A művészi festmények és nemes fémről kivitelezett, körmeneteken hordozott szobrok Európa-szerte kedvelt reprezentációs tárgyai voltak a társulatoknak. Az Agonia Christi társulat Fájdalmas Mária képét a hétfői és pénteki misére tették ki a szentélybe. A nagyobb diáktársulat Bécsben „scite” készíttetett ezüsthől feszületet (1738), az Agonia Christi társulat ezüst feszületének tövében a Fájdalmas Szűz ezüst szobra állt (1750). Apácamunkával készített képekre utalnak azok az adatok, melyek a kisebb diáktársulat öt, üveg alatt elhelyezett, selyemmel díszített képéről (1735) és az Agonia Christi társulat főünnepén a főoltáron selyem drapériák közé, a feszület lábához elhelyezett, 50

rajnai forintot érő gyöngyökkel és ékkövekkel díszített, aranyozott keretű Fájdalmas Szűz képéről szólnak.⁸⁷

A kisebb Mária társulat fokozott reprezentációs igényét jelzi, hogy 1740-ben a tagoknak egyforma flagelláló ruhákat („vestes in usum flagellantium”) és a flagelláns körmenet alkalmával a templom díszítésére arannyal átszőtt vörös selyem lepleket szerzett be 270 rajnai forintért. Ugyancsak a fokozott reprezentációs igényre utal az Agonia Christi társulat által 1704. március 8-án a jezsuita templomban felállított Kálvária- és Olajfák-hegyi jelenet, melyet a bécsi születésű, kassai polgár, Matthias Schreiner üvegesmester készített.⁸⁸

A társulatok szorgalmazták az oltárok, oltárképek készítését is. Az Agonia Christi társulat német tagsága 1754-ben a Kálvária-templom új oltárára művészi kivitelezésű képet ajándékozott.⁸⁹ A kisebb diáktársulat 1748-ban a Mária oratorium 19 évvel korábbi, fényét és díszét veszített Mária oltára helyére gazdagon díszített új oltárt rendelt meg.⁹⁰

Amint már utaltunk rá, a társulatok élete nem nélkülözötte a színjátékszerű elemeket sem („litanía figurális”, declamatio a társulati ünnep délutánján). Társulat által bemutatott önálló színdarabról nincs tudomásunk. A diáktársulatok tagjai szerepeltek a diákszínpad előadásokon, de csak mint a jezsuita iskola tanulói. Arra nincs utalás, hogy — mint például Nagyszombatban — egy-egy előadás programját valamelyik társulat jelentette volna meg.⁹¹

Ahogy az ünnepek bemutatásánál érintettük, a társulatok a zenés körmenetek, énekelt litániák stb. révén folyamatosan részt vettek a város zenei életében. Az éves elszámolások jelzik, hogy a harsonások, dobosok, s foltehetően a dóm énekkarából egy-egy énekes közreműködéséért külön fizettek.⁹²

Összegzés

Áttekintve a 17–18. századi kassai vallásos társulatok, ezen belül a jezsuita kongregációk működési elveit, tevékenységét és hatását, következtetéseinket négy pontban összegezzük:

1. A jezsuita kongregációk modellje, tevékenysége és hatása lényegében mindenütt hasonló volt Európában, az általános elveket a helyi viszonyokhoz alkalmazták.⁹³ Helyi, illetőleg országos sajátosságnak látszik a szervezetek megkésett kialakulása és fejlődése. Míg ugyanis Nyugat-Európa egyes területein a kongregációk vonzereje már a 17. század végén csökkenni kezdett, s a 18. század húszas, harmincas éveiben jelentek az első konfliktusok a jezsuita vezetéssel,⁹⁴ a kassai kongregációk kifejlődése több tényező által késleltetve, szakaszosan, a 18. század első felében ment végbe, s a hanyatlás jelei csak 1750 körül mutatkoztak. További helyi sajátosság, hogy Kassán az egész időszakban végig megmaradt a szerzetesi gondozású társulatok túlsúlya, ami egyben jelzi a rendek kiemelkedő szerepét a város vallási életében.

2. A kongregációk vallási szerepének fontos összetevője a napi életvitel és a vallási élet részletes szabályozása és ösztönzése, elsősorban a szentségekkel való rendszeres élés és az egyén rendszeres részvétele által a szervezetek közös tevékenységében. A saját istentiszteleti hely, a saját áhitatgyakorlatok, liturgia

stb. által kifejezett elkülönüléssel, egy új vallási elit kialakításával párhuzamosan a kongregációk nagy súlyt helyeztek a nyilvánosságra, s aktivitásuk egyik központi tényezője volt a reprezentáció. A belső vallásossággal szemben előnyben részesítették a nyilvános és látványos áhitatgyakorlatokat. Mindezzel jelentősen hozzájárultak egy új kegyességi típus, egy új vallási ideál kialakulásához.⁹⁵

3. A kassai vallásos társulatok, ezen belül a kongregációk története nemcsak hűen tükrözi a felekezeti viszonyok alakulásának szakaszait a városban, hanem ezek a szervezetek maguk is aktív szerepet játszottak a vallási hatalom újraelosztási folyamataiban.⁹⁶ Az egyházi reformtörekvések világi közvetítőiként jelentősen hozzájárultak a város és környéke rekatolizációjához, amikor intenzív kapcsolatra törekedtek a környező települések lakosságával és a városi társadalom különböző csoportjaival. Fontos szerephez jutottak az egész várost és annak környékét átfogó vallási ünnepek szervezésében és lebonyolításában, befolyást gyakoroltak a városi testületekre, s a szélesebb rétegek megnyerésére törekedtek az egyre szűkülő, protestánsnak megmaradt városi polgársággal szemben. Ezen túlmenően a társulati tagok missziós tevékenységet végeztek saját laikus környezetükben, melynek során az egyházi reformtörekvések a civil társadalom olyan rétegeihez is eljutottak, amelyek a hagyományos eszközökkel nem voltak hozzáférhetők.

4. A laikus vallási szervezetek a társadalom összetartása mellett elősegítették a társadalmi átrétegződést, s a hatalmi viszonyok megváltoztatásával és egy új társadalmi és vallási elit kialakításával hozzájárultak egy új, katolikus többségű városi társadalom létrejöttéhez.⁹⁷ Bár a szervezetek társadalmi rétegződésének elemzése a társulati anyagok és az ezekkel összevethető egyéb források alapján további feladat, a szórványos adatok és az ide vonható nemzetközi vizsgálatok⁹⁸ alapján megállapítható, hogy a különböző típusú szervezetek csak részben fordultak különböző rétegekhez. A különböző típusú társulatok kínálatának differenciálódása nem egyszerűen követi a városi társadalom szerkezetének átalakulását, hanem hozzá is járult ahhoz, amikor a paraszti származású, bevándorolt vagy bevándorolni készülő környékbeli népesség és a városi lakosság különböző rétegeinek egy szervezetbe tömörítése elősegítette az előbbi rétegek integrációját, természetes szocializációját, polgárosodását. A kongregációk krízise a 18. század második felében jelzi annak a katolikus társadalomnak az átalakulását, melynek létrejöttében korábban jelentős szerepet játszottak, de ekkor már ezek a szervezetek sem tudták feltartóztatni a társadalom egyházi kötöttségektől való lassú felszabadulásának, elvilágiasodásának folyamatát.

JEGYZETEK

- ¹ Vö. *Molitor, Hansgeorg*: Reformation und Gegenreformation in der Reichsstadt Aachen. Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins 98–99 (1992–1993), 185–203.
- ² Magyarország vármegyéi és városai. I. Abaúj–Torna vármegye és Kassa. Budapest, 1895. 53.; *Wick Béla*: A kassai Szent Erzsébet dóm. Kassa, 1936. 150.
- ³ *Wick Béla*: A jezsuita rend története Kassán. Pozsony, 1931. 4.
- ⁴ *Kerekes György*: Polgári társadalmunk a XVII. században. Kassa, 1940. 47.
- ⁵ *Kerekes*: i. m. 14–15.
- ⁶ *Kerekes*: i. m. 22–23.
- ⁷ *Kerekes*: i. m. 15.
- ⁸ Magyarország vármegyéi... 91.; *Wick*: A kassai... 96–97.
- ⁹ *Wick*: A kassai... 98.
- ¹⁰ *Kerekes*: Polgári... 27–28.; *Wick*: A kassai... 117.
- ¹¹ *Fridrich, Urbanus*: Historia seu compendiosa descriptio... Cassoviae, 1759. 46.
- ¹² *Wick Béla*: Kassa története és műemlékei. Kassa, 1941. 77–78.; *Fraknói Vilmos*: Egy jezsuita diplomata hazánkban, 1583–1584. Katholikus Szemle 16. 1902. 585–607., 685–707, 796–811. itt: 696–702.
- ¹³ *Wick*: A jezsuita... 5–10.
- ¹⁴ *Kerekes*: Polgári... 24–25.
- ¹⁵ *Wick*: A jezsuita... 12–14.
- ¹⁶ *Wick*: A jezsuita... 14–17.
- ¹⁷ *Karácsonyi János*: Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. II. Budapest, 1924. 90–95.
- ¹⁸ *Wick*: A jezsuita... 15–18.
- ¹⁹ *Wick*: Kassa... 141–142.
- ²⁰ *Friedrich*: Historia... 45–53.
- ²¹ *Wick*: A kassai... 139.
- ²² *Pásztor Lajos*: A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Budapest, 1940. 23–33.; *Wick*: A kassai... 292.; *Kemény Lajos*: A reformáció Kassán. Oklevéltárral. Kassa, 1891. 2., 6.
- ²³ Congregationem Marianam respicientia... Érseki Levéltár, Eger (= EL E), Archivum Vetus 13. Nr. 66. 66–68.n.
- ²⁴ Congregationem... 69–70.
- ²⁵ Congregationem... 37–61.; *Karácsonyi*: Szent Ferencz... 95.; *Fridrich*: Historia... 53.
- ²⁶ Diarium Collegij Cassoviensis. I. 1672–1692., II. 1693–1705. Budapest, Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (= BEK K), Ab 86, I, II. 1672–1681. március 3., 1687–1692.
- ²⁷ Diarium..., I. 1677. április 27., II. 1693. december 6., 1694. március 7.
- ²⁸ Vö. *Wick Béla*: Az 1709–10-iki pestisvész Kassán. Kassa, 1934.; Uő.: A kassai Szent Rozália Kápolna története. Kassa, 1935.
- ²⁹ Congregationem... 89–91.
- ³⁰ Congregationem... 62–65.; *Wick Béla*: Adatok a kassai domonkosok történetéhez. Kassa, 1932.; *Wick*: Kassa... 373–374.
- ³¹ *Wick*: A kassai... 139.; *Wick*: Kassa... 141.
- ³² Így például a Rózsafüzér társulat körmenete rendszeresen a domonkos templomból indult az orsolyiták felé. Congregationem... 138.
- ³³ *Wick*: A kassai... 138.
- ³⁴ Vö. *Wick Béla*: A kassai kálvária története. Kassa, 1927.
- ³⁵ Vö. *Karácsonyi*: Szent Ferencz... 95.; *Szabó Adorján*: A kassai ferencesek a régmúlt századokban. Kassa, 1940. 78.
- ³⁶ Circulus menstruus filiationis Marianae. Cassoviae, é.n.
- ³⁷ Hasonló Circulus Marianus-okról az ország más városaiból is vannak adataink. Nagyszombatban és Nagyváradon például Kassához hasonlóan jezsuita ösztönzésre indították el ezt az áhitatformát. *Tuskés Gábor* – *Knapp Éva*: A magyarországi barokk kori vallásos társulatok katalógusa. (Kézirat) Budapest, 1988.
- ³⁸ Circulus... 19–28.; Annuae Collegij Cassoviensis Societatis Jesu pro anno 1735–[1772] BEK K Ab 89. 41/b.
- ³⁹ Congregationem... 58.

⁴⁰ *Tüskés Gábor – Knapp Éva*: Nepomuki Szent János tisztelete a szabadtéri emlékek tükrében. *Ethnographia* 99 (1988), 330–356.

⁴¹ Congregationem... 49.; Confraternitates et eorum abrogatio... *ÉL E, Archivum vetus* 13. Nr. 65. 12–89.

⁴² *Tüskés Gábor – Knapp Éva*: Vallásos társulatok Magyarországon a XVII–XVIII. században. *Néprajzi Látóhatár* 1992. 3–4, 8–36. itt: 15–21.

⁴³ Congregationem SS. Sacramenti tangentia... *ÉL E, Archivum vetus* 13. Nr. 67. 174–5., 181.; *Wick*: A kassai... 138–139., 143–144.

⁴⁴ Congregationem... 45–47., 59–61., 68., 69–70., 89–91.

⁴⁵ Congregationem... 95–98., 62–65.

⁴⁶ Annuae... 166/a.

⁴⁷ *Mendizábal, Rufus*: Liber Congregationem aggregatarum 1587–1829. Romae, 1957. N. 11. (Num. 1435.).

⁴⁸ Diarium... I–II.

⁴⁹ Annuae... 107/a., 121/b. 1756-ban például Congregatio Minor sub titulo B. Mariae Virginis in Coelos Assumptae-ként említették, jóllehet a Nagyboldogasszony ünnepe körüli napokban a társulat nem a főünnepét, hanem az új tagok felvételét tartotta. 112/a.

⁵⁰ *Mendizábal*: Liber... N. 13. (Num. 2036); Congregationem... 89.

⁵¹ Congregationem... 66–67., 78–80., 86–88., 90., Annuae... 41/b.

⁵² Congregationem... 66–67., 95–98., 89., 74–77.; Diarium... II. 1694.; Annuae... 26/b, 118/a, 135/a, 151/a, 41/b, 34/a; *Vö. Wick*: A jezsuita... 39. 241/b.

⁵³ Congregationem... 69–70.; Diarium... I. 1678, II. 1693., 1694.; Annuae... 27/a., 151/b.; Kereszt-fán meghaló és meghalt Jesus congregatiojának... cassai Jesus társaságának templomában rendeltetett... oktatási. Kassa, 1724.; *Wick*: A kassai... 5.

⁵⁴ Congregationem... 68., 69–70., 89–91.

⁵⁵ Congregationem... 66–67.; Diarium... I–II.; Annuae... 65/b, 66/a.

⁵⁶ Kereszt-fán...

⁵⁷ Annuae... Congregatio Minor: 11/a, 13/a, 34/a, 37/b, 41/b, 48/a, 65/b, 87/b, 90/b, 93/b, 102/b, 118/a, 121/b, 125/a, 130/b, 135/b, 142/b, 148/b, 151/a, 154/a, 161/a, 162/b, 166/a, 168/b., Congregatio Major: 3/a, 11/a, 13/a, 31/b, 34/a, 65/b, 87/b, 90/b, 93/b, 97/a, 102/b, 118/a, 121/b, 125/a, 130/b, 135/a, 138/a, 142/b, 151/a, 154/a, 160/b, 162/b, 166/a, 168/b.

⁵⁸ *Wick*: A jezsuita... 31.; Annuae... 168/b.

⁵⁹ Annuae... 3/a, 16/a, 24/b, 27/a, 32/a, 37/b, 111/b, 117/b, 121/a, 130/b, 134/b, 138/a, 151/b, 154/a, 160/b, 166/a, 168/b.

⁶⁰ Annuae 125/a, 111/b.; Congregationem... 69.

⁶¹ A diaktársulatok albumait a kassai Városi Könyvtár őrizte. *Wick*: A jezsuita... 39., 89. jegyzet.; A kisebb társulatnak többek között volt egy fekete és egy ezüst Mária képpel díszített zöld labaruma, 24 takarója a templom falainak díszítésére, egy ezüst keresztje, voltak továbbá vörös és fekete köpenyei, bőrszékéi, fáklyái és könyvei. A nagyobb társulat a hasonló tárgyakon kívül egy ezüst Szűz Mária szobrot és három Mária képet őrzött. Az Agonia Christi társulatnak a liturgikus kellékeken (kehely, füstölő, dalmatikák, kazulák) kívül egy ezüsttel díszített labarum és egy ezüst keresztbe zárt Szent Kereszt ereklye volt a birtokában. Congregationem... 66–67., 69., 89–90.

⁶² Congregationem... 66–67., 71., 91.; Diarium... II. 1693. április 6.; Annuae... 11/a, 38/a, 41/b, 111/b, 148/b, 151/b, 154/a.

⁶³ Congregationem... 66–89.; *Mariaele manuale Sodalitatis Immaculatae B. M. V. Mariae...* Posonii, 1638.; *Leges Sodalitatis Beatae Mariae Virginis. Tyrnaviae*, 1768.

⁶⁴ Diarium... I–II.; Annuae...; Congregationem... 66., 89., 80., 88.

⁶⁵ Annuae... 3/b, 13/a, 22/b, 27/a, 41/b, 125/a–b, 130/b; *vö. Wick Béla*: A kassai Immaculata-szobor története. Kassa, 1928.

⁶⁶ Annuae... 16/b, 26/b, 31/b, 112/a.

⁶⁷ Annuae... 41/a–b, 29/b, 130/b.; Congregationem... 95–98.

⁶⁸ Kereszt-fán... A3/a–A12/b.; Ursprung und fortgang Satzungen und Regel... einer unter dem Titul der schmerzhaften Todt-Angst Jesu Christi... Bruderschaft. Caschau, 1734.

⁶⁹ Kezdeté, előmenetele, rend-tartási, regulái... az halálra... Kristus ... gyülekezetének ... Kassa, 1759. A3/a–A8/b.

⁷⁰ Congregationem... 69.; Diarium... I–II. 1674–1700.; Annuae... 24/b, 41/b, 90/b.

⁷¹ Diarium... I–II. folyamatosan.; Annuae... 16/a., 138/b évente folyamatosan.; Congregationem... 67.

⁷² Kereszt-fán... A3/a–b. Diarium... I–II. folyamatosan.; Annuae... folyamatosan.; Congregationem... 69. Ez az ún. olajfák-hegye spectaculum két részből állt: felül Krisztus haláltusájának misztériumát, alatta a tisztítóüzben szenvedő lelkeket ábrázolták. A festett kompozíciót drapériákkal és 100 égő lámpással vették körül. Annuae... 13/a.

⁷³ Annuae... 32/a–121/a. folyamatosan.

⁷⁴ Diarium... I–II. például 1675, 1694, 1700.; Annuae... például: 3/a, 16/a., 41/a.; Congregationem... 67., 90.; *Vö. Wick*: A jezsuita... 20.; A templomi körmenetben Szent Márk napján, a rogatio napokon és Úrnapi napokon az iskolai osztályok rendjében, nagypénteken és Úrnapi nyolcadát követő vasárnap pedig társulati rendben, labarummal vonultak fel. Ezen kívül a kisebb társulat a három napos lelkigyakorlat előtt, Húsvétkor és a Nagyboldogasszony ünnepét követő napok egyikén tartott processziót a templom közelében. Résztvettek a jezsuita templom más áhitatain is, így a hamvazószerda előtti vasárnap kezdett 40 órás Szentségimádáson, a húshagyókedden Mária tiszteletére mondott misén, a hamvazószerdán énekelt litánián és Szent Ignác ünnepén. Az úrnapi körmenetbe tartozó szabadtéri oltárok egyikét is a diaktársulatok készítették el. Keresztelő Szent János ünnepén a domban mondott énekes misén három társulati tag előénekel, s a többiek is énekeltek.

⁷⁵ Diarium... I–II. például: 1677, 1692, 1700, 1704.; Annuae... például 102/b, 111/b–112/a.

⁷⁶ Diarium... I–II. például 1677, 1692, 1693, 1694, 1700.; *Vö. Wick*: Kassa... 134.

⁷⁷ Annuae... például: 13/a, 41/b, 121/a–b.; *Fridrich*: Historia... 44.; *Wick*: A kassai... 7–10., 14–25., 63.

⁷⁸ *Vö.* 63., 68., 69. jegyzet.

⁷⁹ Annuae... 16/b, 22/b, 29/b, 31/b, 34/a, 38/b, 41/b, 44/a, 48/a, 87/b.; *Tüskés–Knapp*: A magyarországi...; *Knapp Éva*: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban (Kandidátusi értekezés, Kézirat) Budapest, 1989. 339–340.; *Uő.*: Irodalomkinálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban. *Magyar Könyvszemle* 109 (1993), 3–36.

⁸⁰ Annuae... 22/b, 135/b.; *Tüskés–Knapp*: A magyarországi...; *Knapp Éva*: Irodalomkinálat... (Kézirat) 340.; *Tüskés, Gábor – Knapp, Éva*: Literaturangebot und Bildungsprogramm in den barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur* 17 (1992), 1–42.

⁸¹ Annuae... 24/b, 41/b.

⁸² Congregationem... 82., 92–93.; *Knapp Éva*: Irodalomkinálat... 340.; Annuae... 44/a, 135/a, 111/b, 117/b.

⁸³ Annuae... 48/a.

⁸⁴ Diarium... II. 1700. március 28.; Annuae... 29/b. A metszetek nyomtatásához szükséges rézlemezeket a társulatok rendelték meg. 1758-ban például a kisebb diaktársulat és az Agonia Christi társulat vásárolt rézlapot, s az utóbbi öt aranyat fizetett a Bécsben beszerzett rézlemezért. Annuae... 121/a–b.

⁸⁵ Annuae... 16/b, 38/a–b.

⁸⁶ Annuae... 16/a, 24/b, 117/b, 11/a, 87/a, 121/a, 48/a.

⁸⁷ Annuae... 16/a, 27/a, 87/a, 3/b, 3/a. A nagyobb diaktársulat 1738-ban két „e manu artifice” készített kandelábert szerzett be. 1740-ben az Agonia Christi társulat 60 rajnai forintért sötét színű, arany virágokkal díszített tabernakulumot, 72 rajnai forintért aranyozott ezüst kelyhet és paténát, 34 rajnai forintért pedig arannyal himzett temetési kazulát vásárolt. Annuae... 16/a, 27/a.

⁸⁸ Annuae... 27/a.; Diarium... II. 1704. március 8.; Ekkor a Szűz Mária mellékoltára drapériák közé egy festett vera icont helyeztek el, mely köré üvegdíszeket és két üvegből készült kandelábert állítottak. A Golgota- és az Olajfák-hegyi jelenetet festett táblákon az oltár előtt mutatták be.

⁸⁹ Annuae... 102/b.

⁹⁰ Annuae... 66/a–b. A leírás szerint az oltár fölött két genius kronosztichonos irássalalagot tartott, alattuk az oltár központi helyén Szűz Mária arany keretes képét helyezték el. Körülötte a hitet, reményt szeretetet és állhatatosságot jelképező szoboralakok szentírási részleteket tartalmazó feliratos szalagokat tartottak. Az oltár két szélén egymás fölött szimbólumokat ábrázoló kisebb képek kaptak helyet.

⁹¹ Knapp Éva: Irodalomkinálat... 346.; Knapp Éva: Gabriel Dietenshamer: Judit (Nagyszombat, 1649.) (Kézirat) Budapest, 1994. 2-8.

⁹² Congregationem... 67., 91., 71.

⁹³ Coreth, Anna: Die ersten Sodalitäten der Jesuiten in Österreich. Jahrbuch für mystische Theologie 11 (1965), 9-50.

⁹⁴ Châtellier, Louis: L'Europe des dévots. Paris, 1987. 205-208.

⁹⁵ Châtellier, Louis: Les jésuites et la naissance d'un type: le dévot. In: Actes du colloque des jésuites parmi les hommes aux XVIe et XVIIe siècles. Clermont-Ferrand, 1987. 258-264.

⁹⁶ Vö. Châtellier, Louis: Le pouvoir religieux dans les villes catholiques de 1650 à 1750. In: Colloque international du C.N.R.S. Pouvoir, ville et société en Europe 1650-1750. Strasbourg, 1981. 21-26.

⁹⁷ Châtellier, Louis: A l'origine d'une société catholique. Le rôle des congrégations Mariales aux XVIe-XVIIIe siècles. Histoire Economic et Société 1984, 2, 203-220.

⁹⁸ Châtellier, Louis: La congrégation académique de Molsheim et la société alsacienne à la fin du XVIIIe siècle. Annuaire de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Molsheim et Environs 1980, 89-97.; Châtellier, Louis: Enquête sur la formation de la société catholique strasbourgeoise au XVIIIe siècle. Le cas de la congrégation des „bourgeois allemands". Annuaire de la Société des Amis du Vieux-Strasbourg, 1982. 29-36.

Éva Knapp

SOCIÉTÉS RELIGIEUSES, ACTES DES RECATHOLICISER ET TRANSFORMATION SOCIALE À CASSOVIE (KASSA) DANS LES 17-18èmes SIÈCLES

(Résumé)

La période de la transition protestante-catholique soit le procès de la recatholicisation est un chapitre émouvante de l'histoire hongroise des siècles 17-18. Il est connu que dans ce procès c'étaient les jésuites qui avaient un rôle déterminant. Les recherches précédents déjà indiquaient que dans la formation des relations confessionnelles du 18ème siècle on ne peut pas déprécier le rôle des sociétés religieuses laïques autrement des associations. L'étude présent examinant la vie de société de la ville Cassovie (Kassa) en dedans les congrégations créées par les jésuites cherchait la réponse pour la question: dans quelles conditions sociales, culturelles, politiques etc. le procès de la recatholicisation s'était effectué et avec quels moyens, et comment était la relation entre le changement de la confession protestante-catholique et la transformation sociale.

L'histoire des sociétés religieuses de Cassovie en dedans celle des congrégations reflètent fidèlement les étapes de la transformation confessionnelle et jouaient elles-mêmes un rôle actif dans le procès de la redistribution du pouvoir religieux.

Elles comme les médiateurs laïques des mouvements des réformes de l'Église contribuaient remarquablement à la recatholicisation de la ville et de la région, ambitionnant une relation intensive avec la population des habitats environnants et avec les autres groupes différents de la société de ville. En plus les membres des sociétés faisaient une activité de missionariat dans leur milieu laïque et au cours de cette activité les tentatives de réforme parvenaient les tels couches de la société civile qui n'étaient pas accessibles par les moyens traditionnels.

Les organisations religieuses laïques en outre de donner une cohésion pour la société favorisaient la restructuration sociale, et par le changement des conditions du pouvoir et par la formation d'une nouvelle élite sociale et religieuse: elles contribuaient à la naissance d'une société de ville de prédominance catholique. La différenciation des sortes des associations non seulement simplement suit la transformation de la structure de la société de ville mais y contribuait activement concentrant dans une organisation des divers couches de la population de ville et celle de la région immigrée ou voulant immigrer d'origine paysanne. Cette concentration en effet favorisait l'intégration de ces couches, leur socialisation naturelle, leur urbanisation. La crise des congrégations dans la 2ème moitié du 18ème siècle indique la transformation de la celle société catholique dont la création était leur mérite, mais dans cette époque-là ces organisations non plus ne pouvaient arrêter le procès de la sécularisation et de la libération lente des contraintes de l'Église de la société.

RELIGIOUS SOCIETIES, COUNTER-REFORMATION AND SOCIAL TRANSFORMATION AT KASSA IN THE 17th-18th CENTURIES

by Éva Knapp
Summary

The process of Counter-Reformation is a particularly interesting chapter of Hungarian history in the 17th-18th centuries. It is a well-known fact that the Jesuits played a decisive role in the process, and also that there were religious societies of laymen at that time that also contributed to the changes in the situation of the denominations. The article analyzes the societies of Kassa and the congregations brought about by the Jesuits there and, through them, the social, cultural, political and various other preconditions and means of Counter-Reformation, as well as the links between religious and social changes.

The religious societies at Kassa and the congregations in particular faithfully reflect the stages of the transformation and at the same time they played an active role in it themselves. They contributed to the spread of Catholicism by establishing contacts with the population of the neighbouring villages and the various layers of urban society. Their members also served as missionaries in their own lay environment, so the reformist endeavours of the Church reached social strata inaccessible by traditional means.

Besides creating cohesion in society, the lay religious organizations contributed to social change. By creating new power relations and a new social and Church elite, they contributed to the creation of a Catholic majority in the town. The differentiation of the societies and their great variety does not merely reflect the structural changes in urban society, but also contributed to them by organizing the formerly peasant settlers coming from the neighbouring villages and the various layers of the urban population, promoting the natural integration of the former and their achievement of middle-class status. The crisis of the congregations in the second half of the 18th century indicates the orientation of Catholic society towards shaking off the limitations of religion and towards being secularized.

KÖZLEMÉNYEK

Tóth István György

ÍRÁS, OLVASÁS, KÖNYV A PARASZTI MŰVELTSÉGBEN A 17–18. SZÁZADBAN

Ebben a tanulmányban azt szeretném megvizsgálni, hogy az írás és olvasás hogyan hódított fokozatosan tért a paraszti kultúrában a 17–18. században, milyen volt a szerepe a paraszti műveltségben az írott dokumentumoknak és a könyveknek. A vizsgálat során mind statisztikusan kiértékelhető, mind pedig leíró forrásokat használtam. Elkerülve a külföldi szakirodalomban gyakran alkalmazott módszert, amikor is a bizonyító anyagot térben és időben szabadon kalandozó színes példák helyettesítik, a paraszti írástudást igyekeztem egy jól körülhatárolt és jól dokumentált területen, Vas megyében a rendelkezésre álló forrásanyag lehetőleg teljes, de legalábbis erre törekvő feltérképezésével statisztikusan megragadni, hogy azután erre a szilárd forrásbázisra alapozva általánosíthatassak.

A paraszti írástudás forrásai

Benda Kálmán 1977-ben megjelent úttörő tanulmánya az 1769-ben az úrbéri rendezéskor felvett kérdőpontokra adott válaszokat, az ezek alján lévő paraszti keresztkezet és aláírásokat vizsgálta, és ezzel a Dunántúl egészére tudott egy időmetszetben a paraszti társadalom felső rétegéről, a falubírákról és az esküdtokről, azok írástudásáról képet adni. Ebben a tanulmányban viszont arra törekedtem, hogy egy szűkebb terület, egyetlen, bár nagyterjedésű és változatos adottságú megye parasztságát, annak különböző rétegeit, két és fél évszázadon keresztül, lehetőleg minél többféle forrás alapján vizsgáljam meg az írástudásuk szempontjából.

Az írástudás elterjedése a társadalom egyik legfontosabb jellemzője, ezt azonban Magyarországon csak ritkán, szerencsés forrásadottságú területeken tudjuk statisztikusan elemezni a 19. század második felében készült, az írni-olvasni tudást is felmérő népszámlálások előtt. Ilyen jólvizsgálható régió a 17–18. században a vizsgált terület, Vas megye. A fejlettebb Nyugat-Európában azonban ennél is sokkal kedvezőbbek a kutató lehetőségei: Angliában a tanúk már a 17. században aláírásukkal vagy keresztjükkel erősítették meg a vallomásukat, több nyugat-európai országban pedig a 17. századtól kezdve az anyakönyvekben a házassulók és a tanúk aláírása, kézjegye vagy keresztje hitelesítette a házasságkötést, ezért az írni tudás elterjedésére éppen a házassági anyakönyvek jelentik a legfontosabb forrásokat.¹ Magyarországon azonban az anyakönyvbe csak az esketést végző pap írt, és a bíróság előtt sem kellett aláírni a tanúvallomásokat